

К. М. ВІТМАН

КРИМСЬКІ ТАТАРИ – НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА ЧИ КОРИННИЙ НАРОД?

Стаття концентрується на проблемах Кримської автономії, в частині детально досліджується конфліктогенний потенціал кримсько-татарського фактора. Автор аналізує обґрунтованість претензії кримських татар на статус корінного народу. Також відслідковується тенденція еволюції претензій етноса от земельних вимог до трансформації адміністративно-територіальної автономії в автономію кримсько-татарського народу.

The article is devoted to the problems of Crimea autonomy, conflict potential of Crimean Tatar factor is investigated in particular. The author analyses whether Crimean Tatar claims to get indigenous people status are founded. The tendency of Crimean Tatar claims evolution from land claims to claims of transformation of territorial autonomy into national one is tracked.

Кримськотатарська проблема – одна з найгостріших проблем в сфері етнонаціональних відносин в Україні. Повернення депортованого етносу на традиційну територію його проживання поставило перед етнонаціональною політикою України низку викликів, на які вона виявилася неспроможною відповісти. Ситуація ускладнюється й тим, що цією територією виявилася адміністративно-територіальна автономія, в якій центральна влада контролює далеко не всі процеси, в першу чергу міжнаціональної взаємодії. Автономна Республіка Крим є най-

проблемнішим з етнополітичної точки зору регіоном України. Адже Крим не завжди належав Україні: з 1921 р. мав статус Автономної Кримської Радянської Соціалістичної Республіки, яка з Україною межувала лише територіально. В 1945 р. автономну республіку було ліквідовано, а Кримська АРСР була перетворена на Кримську область. Для Радянського Союзу зміна належності Криму була цілком типовим експериментом з перекроювання кордонів складових – соціалістичних республік, підвищення або пониження їх статусу, довільного приєднання або відокремлення регіонів. Наприклад, свого часу до України на правах автономії входила і Молдова.

Крим залишився у складі України у вигляді адміністративно-територіальної автономії. Про перехід унітарної країни до федеративного устрою не могло бути й мови, однак ігнорувати домінування росіян у Криму було неможливо. Особливий правовий статус Криму був потрібен для того, щоб уникнути негативних наслідків міжетнічних, скільки політичних наслідків. Титульна нація становила менше третини населення автономії. Росіяни, які заселили Крим за часів СРСР і без того були невдоволені тим, що опинилися на території України, а не Росії. Російська Федерація, захищаючи інтереси російського населення, неодноразово порушувала питання про належність Криму. Після 18 років незалежності етнополітична палітра Криму радикально не змінилася, лише збільшилася кількість кримських татар, які повернулися на свої землі після депортації. Першість у автономії мають росіяни, згідно з переписом 2001 р. їх 58,3 % загальної кількості населення, українців – 24,3 %, кримських татар 12,1%¹.

Більшість політиків з огляду на активність російської меншини у Криму (несхвалення нею зовнішньополітичного курсу України та «дискримінації російської мови») зосередилися виключно на загрозі виходу автономії зі складу України та приєднання її до Росії. Фобії українських політиків правого спектра посилює також присутність Чорноморського флоту в Севастополі та активна позиція Росії. Всі ці фактори навіть змусили українських політиків заявляти про ймовірність «грузинського сценарію» в Криму. І це при тому, що вище керівництво Росії вже неодноразово заявляло, що Російська Федерація давно визнала кордони нинішньої України, тому Крим не може бути спірною територією. Навряд чи держава, яка претендує на дружні сусідські взаємовідносини в регіоні, наважиться на подібне. Росія використовує російську більшість у кримській автономії виключно для лобювання своїх інтересів в Україні.

Нині багато говориться про російський Крим, про небезпеку російського фактора та необхідність його нейтралізації, але дуже мало – про кримськотатарський Крим та цивілізоване адекватне вирішення проблем кримських татар. На тлі незадовільного соціально-економічного розвитку автономії маємо складний багаторівневий конфлікт між етноспільнотами. Хаотичне вирішення проблем репатрійованої меншини, незадоволення більшості її вимог змушують меншину самотужки відстоювати свої права, не завжди у цивілізований спосіб. Центральна влада запліщує на це очі, оскільки вважає, що кримські татари в такий спосіб непогано врівноважують вимоги росіян. Однак кримськотатарська проблема за масштабістю, за демографічним потенціалом суб'єкта етнополітичної взаємодії, який вимагає суттєвого покращення свого становища у найближчі роки, може взагалі змусити забути про інші загрози автономії². Ця проблема потребує посиленої уваги, незважаючи на те, що безпосередньо сьогодні начебто не відзначається вибуховим характером.

Дію російського фактора нейтралізує те, що росіяни не лише становлять фактичну більшість в автономній республіці, а й домінують у суспільному, політичному та економічному житті півострова, тому не мають потреби радикально відстоювати свої права. Водночас як кримські татари категорично незадоволені своїм становищем меншини, докладають максимум зусиль, щоб підвищити свій статус до титульного, «корінного» народу в АРК. По-перше, їх обурює невирішення проблем як репатріантів за 18 років незалежності України та зволікання з наданням їм «привілейованого», у зв'язку з виселенням з традиційних земель, статусу. Особливо актуальним для меншини є питання земельної власності, точніше, повернення земель, які належали кримським татарам до депортації. Знайти демократичне вирішення цієї проблеми на рівні законодавства української політики не зміг. Досі право репатріантів на повернення їм відібраної в них під час депортації землі жодними загальнонаціональними нормативно-правовими актами не передбачене.

За більш як півстоліття на цих землях оселилися інші люди, які отримали їх цілком законним шляхом, отже, про позбавлення їх права на землю та повернення її кримським татарам не може бути й мови, якщо українські законодавці дбають про спокій та мир в автономії³. Компенсація – надання інших земельних наділів рівноцінної вартості або грошова компенсація – могли б стати демократичним вирішенням питання, але проводилися вони нецентралізовано на рівні місцевої влади у Криму. В результаті одні й ті ж кримсько-татарські родини отримали кілька компенсацій у вигляді квартири, фінансового відшкодування, а більша частина інших не отримали нічого. Крім того, вся система реабілітації кримських татар на місцях характеризується надзвичайною непрозорістю та високим рівнем корупції.

В результаті проблеми репатрійованої меншини залишилися невирішеними, що призвело до чергового витка невдоволення у середовищі кримських татар. Для того, щоб здобути земельні ресурси для забезпечення власного існування та протидіяти корупції з боку місцевих чиновників, вони вдалися до самозахоплення землі. Кримська влада стверджує, що виділила кримським татарам земельних ділянок у процентному співвідношенні більше, ніж українцям та росіянам. «Насправді – не виділили, – спростовує заяви кримської влади лідер Меджлісу. – Насправді кримським татарам відмовляли, і вони змушені були займати ці землі. Їх намагалися викурити, порушували кримінальні справи за незаконні захоплення, а потім побачили, що не виходить, і вирішили узаконювати». Кримські татари стверджують, що теж втомилися від самозахоплення та протистоять, тому пропонують сісти за стіл переговорів, щоб мирним шляхом вирішити проблему надання репатріантам землі. За словами М.Джемільова, вони не наполягають на поверненні історичних земель, зайнятих іншими. Проте наполягають на виділенні земельних ділянок для будівництва будинків. «Але тому, що земля має матеріальну вартість, вони (місцеві чиновники) обирають продавати її, або давати за хабарі, або собі і близьким своїм, начальникам великим, – обурюється лідер кримсько-татарського руху. – І тоді знову кримські татари змушені йти на ці самозахоплення»⁴.

Місцева влада намагається протидіяти протиправним діям кримських татар шляхом періодичних рейдів та знищення будівель на захоплених землях. Це ще далі збільшує образу меншини за несправедливості, яких вона зазнає на історичній землі, та підігрує конфліктогенний потенціал кримськотатарської про-

блеми в автономії. «Якщо влада не вживає жодних заходів для захисту наших законних прав, то кримські татари повинні захищатися самі», – заявив в одному з інтерв'ю голова Меджлісу М. Джемільов⁵. Останнім часом спостерігається радикалізація представницького органу кримськотатарської меншини.

По 18 роках можна стверджувати, що українська влада не впоралася з реабілітацією кримських татар і лише законсервувала проблему. Етнополітологи під реабілітацією кримських татар розуміють всебічну ліквідацію наслідків депортації і багаторічної дискримінації кримськотатарського етносу. Реабілітація має бути орієнтована насамперед на інтеграцію кримських татар у поліетнічне суспільство Криму як повноправних громадян України, які мають необхідні соціально-економічні умови, права, які забезпечують збереження і розвиток їхньої етнокультурної самобутності⁶. Невиважена політика щодо кримських татар призвела до появи тенденцій ізоляціонізму в їх середовищі та пошуку неправових шляхів вирішення їх проблем. Центральна влада рідко обтяжувала себе кримськотатарською проблемою. Від неї відмахувалися всі політики й органи влади. В результаті задоволення вимог репатріантів було повністю залишене на відповідальність влади автономії, яка, в свою чергу, намагалася скинути їх на місцеву владу. Відтак утворився безмежний хаос вимог, скарг та претензій, який породжує безліч земельних, міжетнічних, соціальних конфліктів у автономії.

Рецепт вирішення цієї проблеми давно відомий – проведення ревізії рішень органів місцевого самоврядування та влади автономії щодо репатріантів, інвентаризація земельного фонду, формування реєстру власників землі, щоб зрозуміти, якою землею володіли кримські татари до депортації, які наділи вже отримали і на яку землю мають право претендувати. Кримських татар неодноразово звинувачували в тому, що вони отримують землю по кілька разів для того, щоб її потім нею спекулювати. Це питання зніме створення земельного кадастру, який дасть відповідь – хто і скільки землі отримав. Однак, за словами М.Джемільова, його вирішення нашоухується на спротив, насамперед з Києва. «Там ледь не половина депутатського корпусу має якесь півгектара-гектар. І дуже не хоче ним «світитися», – заявляє глава Меджлісу⁷. В результаті сам факт невіршення земельної проблеми, маргіналізація кримських татар, соціальне невдоволення в їх середовищі мобілізують меншину для відстоювання своїх прав «шляхом відновлення національної державності».

Першим кроком для досягнення цієї мети є надання кримськотатарській меншині особливого статусу – корінного народу. Останній термін належить до найбільш дискутованих етнополітичних категорій в українській етнополітичній теорії та практиці. Вона фігурує лише в одному національному законодавчому акті – Конституції України. Чимало етнічних меншин, які проживають на території України, не проти скористатися з привілейованого статусу «корінного народу», любляючи законопроекти, які суттєво вивисшують їх у ієрархії етноспільнот України. Серед них насамперед кримські-татари. Вже кілька років поспіль вони наполягають на прийнятті законопроекту «Про статус кримсько-татарського народу», який надає меншині статусу корінного народу з усіма наслідками, які з цього випливають. Кримсько-татарська еліта переконана, що кримські татари є корінним народом, який має право на політичне самовизначення на своїй національній території в Криму в межах Української держави. Серед причин, окреслених лідерами кримсько-татарського руху на користь надання кримським татарам статусу корінного народу, автохтонність, відсутність власної держави за ме-

жами України, виселення з історичних земель в ході депортації і, як не дивно, неможливість реалізації кримськими татарами свої прав за домінування в Криму російськомовного населення⁸.

Кримські татари звинувачують українську владу в невинновданому затягуванні визнання реального обумовленого історією статусу етносу. Меджліс апелює до того, що статус корінного народу є головною умовою досягнення кримськими татарами рівності у правах з представниками інших націй. Шлях реалізації – прийняття законів, спрямованих на відновлення колективних та індивідуальних прав кримсько-татарського народу. За словами чільників Меджлісу, за час незалежності не було прийнято жодного законодавчого акта, спрямованого на відновлення як колективних прав цілісного народу, що повертається після піввікового вигнання на свої землі, так і індивідуальних прав кримських татар. У зв'язку з цим відсутність правової бази є однією з причин виникнення конфліктних ситуацій на півострові.

Почнемо з того, що Україна взагалі жодним правовим актом не визнала колективних прав меншин. У законодавстві України закріплені колективні права громадян України безвідносно до етнічної приналежності. Кримські татари намагаються створити прецедент визнання колективних прав свого етносу. Відповідний міжнародний документ, який захищає колективні права корінних народів у міжнародному законодавстві, – це Конвенція МОП №169 «Про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних державах» 1989 р. Однак не останню роль у тому, що її підписали лише 20 держав, відіграє захист нею не індивідуальних прав осіб, що належать до корінних народів, а колективних. Цей факт зупиняє більшість потенційних підписантів, в тому числі Україну. Конвенція накладає серйозні зобов'язання на держави, які її ратифікували, щодо захисту прав корінних народів. Однак більшість потенційних підписантів побоюються порушення міжетнічної злагоди внаслідок ратифікації документа. Вони вважають, що вихід на арену етноспільнот – суб'єктів колективних прав може спровокувати міжетнічні конфлікти та претензії інших етносуб'єктів на колективні права та переваги. Тому більшість держав пострадянського простору здебільшого воліють трактувати корінні народи як національні меншини і обмежуються Рамковою конвенцією Ради Європи про захист прав національних меншин, яка захищає не колективні права меншин, а індивідуальні права осіб, які до них належать.

Аналогічної позиції дотримується й Україна. Кримські татари вважаються етносом, що має рівні права щодо решти національних меншин Криму й України в цілому. З урахуванням особливих причин дискримінації в минулому (депортація) вони потребують додаткової державної підтримки для збереження та розвитку. Однак кримські татари спонукають українських законодавців створити небезпечний прецедент поділу меншин на привілейовані та непривілейовані. Підстава – дискримінаційне становище кримських татар на півострові, яке начебто неможливо виправити без надання їм особливого статусу, який закріпить за ними права на домінування на півострові, – статусу корінного народу.

Меджліс щоразу наголошує на тому, що слов'янська більшість не хоче бачити кримських татар частиною населення Криму. Народний депутат України Р. Чубаров нещодавно заявив, що останнім часом на півострові спостерігається зростання проявів ксенофобії щодо кримських татар, при цьому багато випадків не тільки вчасно не припиняються владою, а й відбуваються за її мовчазного потурання. «У нинішній ситуації нам здається, що безпорадність правоохоронних органів також

має вибіркового характеру, тому що жоден з резонансних злочинів, вчинених проти кримських татар і з метою розпалювання міжнаціональної і міжрелігійної ворожнечі, дотепер не розкритий», – стверджує заступник голови Меджлісу⁹. Українські законодавці не поспішають вирішувати кримськотатарську проблему в спосіб, запропонований лідерами етносу. На думку керівників Меджлісу, головними причинами затягування з наданням кримським татарам статусу корінного народу є відсутність єдиного підходу і політичної волі керівництва України, а також «збереження у значній частині українського політикуму негативних стереотипів стосовно кримських татар, що сформувалися в них ще в часи СРСР».

Намагаючись відстояти свої права кримські татари звертаються до інституцій Європейського Союзу і ООН зі скаргами. Мотивують свої дії тим, що на кримській землі вже виростало нове покоління кримських татар, яке досі стикається з проблемами своїх батьків: відсутність землі і житла, дискримінація при прийомі на роботу, упереджене ставлення правоохоронних органів. «Так більше тривати не може. Якщо Україна вважає проблеми кримських татар малозначущими, ми зробимо так, що кримськотатарська проблема стане головною проблемою України. Ми перекриємо Україні дорогу в Євросоюз», – стверджують ініціатори регулярних акцій протесту кримських татар перед будівлями органів влади України¹⁰.

Офіційно законопроект «Про статус кримсько-татарського народу», який оголошував меншину корінним народом, було відхилено профільним Комітетом та головним юридичним управлінням Верховної Ради України через те, що досі не прийнято підставовий документ – Концепцію етнопонаціональної політики, яка має чітко виписати поділ етносів на корінні народи та національні меншини або зняти цю проблему взагалі. Кримські татари категорично незгодні з такою постановкою питання. Вони розкритикували абсолютну більшість проектів Концепцій етнопонаціональної політики за те, що ці проекти або знімають питання корінних народів з порядку денного України взагалі або оголошують корінними народами не лише кримських татар. Тоді як кримськотатарська меншина претендує на ексклюзивне становище корінного народу в Україні й ділитися ним з іншими меншинами не охоче. Принаймні з меншинами, які можуть загрозувати домінуванню в перспективі етносу на півострові.

Голова кримськотатарського Меджлісу коментує проблему так. У Концепціях державної етнопонаціональної політики «до абсурду доходить – десь 16 або 23 народи називаються корінними, у тому числі росіяни, білоруси. Ми виходимо з того, що тут, в Україні, корінними народами можуть бути тільки українці й ті народи, що формувалися на території України і за межами України не мають своєї державності, – стверджує М.Джемільов. – Це можуть бути тільки українці, кримські татари, ну і ще маленькі, зникаючі народи – караїми, кримчаки. І все»¹¹. Водночас законодавці переконані, що корінних народів у класичному, міжнародно-правовому розумінні в Україні немає взагалі.

Спроби притлумити амбіції кримських татар здійснювалися на рівні законодавства. 2008 р. уряд запропонував альтернативний законопроект «Про відновлення прав осіб, депортованих за національною ознакою». Проект закону не передбачає жодних пільг раніше депортованим, а лише гарантує їм рівні з постійно проживаючими громадянами права, а також сприяє «створенню умов для облаштування, працевлаштування, забезпечення землею, житлом, збереження і розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності в установленому законодавством України порядку»¹².

Низка кримськотатарських організацій зажадала від уряду відкликати з парламенту цей законопроект про відновлення прав кримськотатарського народу. Меджліс назвав документ абсолютно порожнім¹³. На зустрічі з делегацією депутатів Європейського парламенту заступник голови Меджлісу закликав європарламентарів долучитися до пошуку шляхів вирішення кримськотатарської проблеми в Україні. Також представницький орган кримських татар попросив ЄС стимулювати ухвалення законів «Про відновлення прав кримськотатарського народу» і «Про статус кримськотатарського народу в Україні», розроблених безпосередньо представниками меншини. Кримські татари звинуватили владу в намаганні вихолостити їх вимоги та замовчати їх проблеми як репатрійованого народу, тому розпочали нову кампанію з вимогами реабілітації кримських татар.

Інші кримськотатарські організації підтримали цю точку зору. Президент Фонду корінних народів Криму заявив, що урядовий законопроект не тільки не вирішує проблем кримськотатарського народу, а й поглиблює їх. Н.Бекиров вважає неприйнятним той факт, що до категорії «депортованих за національною ознакою осіб» потрапляють лише ті, кого виселили в травні 1944 р. та їхні діти. А онуки, навіть якщо вони народилися у місцях депортації, на цей статус претендувати не можуть. «Україна є правонаступницею УРСР, тож саме вона несе частину відповідальності за силове утримання кримських татар за межами Криму і саме український уряд має докласти зусиль для відновлення прав депортованих за національною ознакою осіб та їхніх нащадків», – вважає президент Фонду корінних народів Криму¹⁴. Назва громадської організації національної меншини сама говорить про мету боротьби кримських татар за визнання.

Наскільки правомірними є висунуті кримськими татарами вимоги статусу корінного народу? Почнемо з того, що такий статус надається народам, які перебувають у найбільш несприятливому й вразливому становищі у сучасному світі. Їм складно відстоювати свої права насамперед через традиційний спосіб життя, який не вписується у сучасний глобалізований, конкурентний світ. Згідно з визначенням Конвенції МОП №169 «Про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних державах» ці народи незалежно від їх правового становища зберігають деякі або всі свої традиційні соціальні, економічні, культурні й політичні інститути¹⁵. Також вони повністю залежать від середовища проживання у всьому тому, що стосується життєзабезпечення і культурного виживання. Виселення корінних народів з їхніх земель та обмеження доступу до природних ресурсів завдає їм не тільки економічного зубожіння, але й загрожує фізичному існуванню. Кримські татари не ведуть традиційний спосіб життя, вони не прив'язані до ареалу свого проживання, а їх дискриміноване становище на півострові останнім часом під питанням.

За даними соціологів, кримські татари мають вищий рівень освіти та професійної підготовки, ніж слов'янське населення Криму. Їх демографічний потенціал свідчить зовсім не про занепад етносу та необхідність потужних додаткових заходів підтримки з боку держави, як у випадку з корінними народами. Міжнародне співтовариство було змушене визнати, що особливі заходи для захисту прав корінних народів світу кінче необхідні саме тому, що корінні народи, кількісно неспроможні конкурувати із сучасними націями, почали зникати як етнospільноти, катастрофічно зменшуються чисельно. Тоді як кількість кримських татар неухильно зростає: зараз кожна кримськотатарська родина орієнтується на народження 5–6 дітей.

Наступним критерієм належності до корінних народів є фактор формування народу на території проживання. Згідно з вищезгаданою Конвенцією народи розглядаються як корінні через те, що вони є нащадками тих, хто населяв країну або географічну область, частиною якої є ця країна, у період її завоювання, або колонізації, або в період встановлення нинішніх державних кордонів. Цього ж висновку дійшла Робоча група ООН з питань корінних народів у 1996 р., представивши головну ознаку корінного народу – першість у часі щодо заселення і використання тієї чи іншої території. Кримські татари є приїшлим етносом на українські землі, а тому не можуть претендувати на статус корінного народу. В цьому практично однакові українські етнополітологи. Кримські татари не були колонізовані українцями, навпаки, їх предки у складі монголо-татарської навали колонізували терени давньої України-Русі.

Однак самі кримські татари заперечують цей факт. Вони наполягають на тому, що як народ, як окремий етнос, кримські татари сформувалися саме в Криму з конгломерату різноманітних етносів (таври, скіфи, сармати, алани, греки, готи, римляни, хозари, печеніги, італійці, черкеси, турки), що приходили до Криму в різні історичні епохи. Консолідація цього етнічного різноманіття в єдиний кримськотатарський народ тривала століттями. Об'єднавчими факторами стали спільність території, тюркська мова та ісламська релігія. Остаточо процес формування народу завершився у період Кримського Ханства, яке існувало з 1441 по 1783 р.¹⁶ Тому кримський етнос вправі себе вважати корінним народом Криму.

Ситуація ускладнюється тим, що етнос вимагає не лише цього статусу, а й реалізації права на національне самовизначення у вигляді перетворення адміністративно-територіальної автономії в Криму на національно-територіальну автономію кримських татар. «Мова йде про перетворення і реформування територіальної автономії, створеної незрозуміло за якою мотивацією, на національно-територіальну автономію, яка буде відповідати праву корінного народу на самовизначення», – заявляють у Меджлісі¹⁷. І це при тому, що кримські татари становлять лише третину населення автономії, відтак задоволення цієї вимоги буде грубим порушенням прав українців, росіян та інших етносів.

Протягом майже двох десятиліть незалежної України неадекватний підхід до вирішення проблем репатрійованого народу, неспроможність інтегрувати його у багатонаціональне суспільство Криму привели до радикалізації вимог кримських татар. Їх бажання забезпечити собі ексклюзивний статус корінного народу не обмежується відновленням порушених прав, а має далекоглядні плани щодо відтворення власної державності. Поки що про більше, ніж про національну автономію лідери кримськотатарського руху не говорять, однак їх амбіції автономією, вочевидь, не обмежуються. Єдина ознака, що дає можливість ідентифікувати меншину як корінний народ, – виселення її з історичних земель, однак вона недостатня для надання кримським татарам статусу корінного народу. Центральна влада замість напрацювання законодавчої системи вирішення проблем кримськотатарської меншини, грала на протиставленні її амбіцій вимогам російської більшості. В результаті в автономії було закладено конфлікт потужної вибухової сили.

1. *Кількість* та склад населення Автономної Республіки Крим за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року // Держ. ком. статистики України. – <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/crimea/>. 2. *Суспільно-політич-*

ні процеси в АР Крим: основні тенденції /Ю. Тищенко, Р.Халілов, М. Капустін. – К., 2008. – 84 с. **3.** *Котигоренко В.О.* Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – К., 2005. – 222 с. **4.** *Джемилев М.* Будущее Крыма – национально-территориальная автономия в составе Украины // Евразийский Дом. – <http://www.eurasianhome.org/xml/t/expert.xml?lang=en&nic=expert&pid=1545>. Там же. **5.** Там же. **6.** *Перепелкин Л., Руденский Н.* Этнополитические проблемы крымских татар. – <http://www.hrighs.ru/text/b2/Chapter6.htm>. **7.** *Джемилев М.* Цит. работа. **8.** *Інтеграція кримських татар в українське суспільство: проблеми і перспективи: Аналітичні оцінки Національного інституту стратегічних досліджень* – К., 2004. – 41 с. **9.** *Лідер кримських татар* заявив о «праве на самоопределение» Крыма // Regnum. – <http://www.regnum.ru/news/1092461.html> **10.** Там же. **11.** *Кримські татари* скаржитимуться ЄС і ООН на Україну // Главред. – <http://ua glavred.info/archive/2009/06/09/100523-18.html>. **12.** *Принятие Закона «О статусе крымскотатарского народа» в Украине* неоправданно затягивается // Ислам для всех! – <http://islam.com.ua/news/4845/>. **13.** *Кримські татари* проти законопроекту про відновлення прав кримськотатарського народу // Радіо Свобода. – <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1325098.html>. **14.** Там же. **15.** *Конвенция о коренных народах и народах, ведущих племенной образ жизни International Labour Organization* // <http://www.ilo.org/ilolex/russian/docs/conv169.htm> **16.** *Кримські татари* // Вікіпедія. – http://uk.wikipedia.org/wiki/Кримські_татари. **17.** *Джемилев М.* Цит. работа.